

Ετερολογίες

Περιοδική Έκδοση Κοινωνικής Θεωρίας και Έρευνας
για το Δίκαιο

Τρόπος παραπομπής:

Σταματάκη, Μαρία-Ζηνοβία, « Από την έρημο του πραγματικού στην (α)δυνατότητα του πολιτικού», *Ετερολογίες. Περιοδική έκδοση κοινωνικής θεωρίας και έρευνας για το δίκαιο*, τεύχος 2, Ιούλιος 2021, σελ. 102-114. Προσβάσιμο σε: <https://eterologies.com/2021/07/03/simulacra>

ΑΦΙΕΡΩΜΑ : Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΜΟΙΩΣΗΣ

Από την έρημο του πραγματικού στην (α)δυνατότητα του πολιτικού

Της Μαρίας-Ζηνοβίας Σταματάκη*

Ζούμε στην εποχή των εικόνων, των σημείων και του συμβολικού με όλο και πιο καθοριστική τη συμβολή των μέσων ενημέρωσης και των κοινωνικών δικτύων. Ο Γάλλος μεταμοντέρνος θεωρητικός J. Baudrillard κάνει λόγο για την Έρημο του πραγματικού καθώς τα ομοιώματα καθορίζουν πλέον μετασχηματίζοντας τη ζωή μας¹. Καταλήγουν στο να διαμορφώνουν το υπερπραγματικό, ένα σύστημα όπου τα αντικείμενα απορροφούν τα υποκείμενα αδρανοποιώντας

---

* ΜΔΕ σε Κοινωνιολογία του Δικαίου, Επιστήμη και Τεχνολογία, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ.

¹ Από την «Καταναλωτική Κοινωνία» (γράφεται το 1970) και τον «Καθρέφτη της Παραγωγής» (1973), τα οποία αναφέρονται στο συμβολικό σύστημα του καπιταλισμού και στην κατανάλωση, στο «Ομοιώματα και Προσομοίωση» (1981) και στην «Αμερική» (1986) όπου αναπτύσσεται η θεωρία του μεταμοντέρνου κόσμου του υπερπραγματικού, ο Jean Baudrillard θα ασχοληθεί με την αυξανόμενη εξουσία του αντικειμένου επί του υποκειμένου, των ομοιωμάτων επί του κόσμου του πραγματικού και την

κάθε αντίσταση. Είναι ο κόσμος της μετα-νεωτερικής Ηγεμονίας, στον οποίο οι κλασικές πολιτικές αναφορές της νεωτερικότητας έχουν εξαφανιστεί, καθώς η πολιτική ετεροκαθορίζεται από το στοιχείο του θεάματος. Ο τεχνολογικός όμως ντετερμινισμός του Baudrillard αποκλείει κάθε διέξοδο;

I. Ομοιώματα και προσομοίωση

Στο θεμελιώδες βιβλίο για την εξέλιξη του στοχασμού του Baudrillard, *Ομοιώματα και Προσομοίωση*² (το οποίο εκδίδεται το 1981 και αποτελεί συλλογή άρθρων από τη δεκαετία του '70) ο Γάλλος στοχαστής θα περιγράψει την απόλυτη κυριαρχία του κόσμου των ομοιωμάτων, της επικράτειας του υπερπραγματικού, όπου κάθε «πραγματικό» έχει πλέον αφομοιωθεί από το υπερπραγματικό (ομοιώματα) και κατά συνέπεια έχει εκλείψει (ή αλλιώς τα σημεία του πραγματικού, οι προσομοιώσεις, έχουν πάρει τη θέση του πραγματικού). «Τώρα, το

απορρόφηση κάθε αντίδρασης. Η μεταμοντέρνα του θεώρηση θα δεχτεί ιδιαίτερα έντονη κριτική (απαισιοδοξία δίχως διέξοδο, θεωρητική ανάπτυξη μέσα από εικόνες, ποιητικός-συμβολικός-ελλειπτικός λόγος και έλλειψη σαφών επιχειρημάτων), θα κατορθώσει πάντως να καταδείξει τον αναδύομενο πολιτισμό της κατανάλωσης των σημείων και της επικράτησης των εικόνων.

² Baudrillard, Jean, *Ομοιώματα και προσομοίωση*, μετάφραση: Στέφανος Ρέγκας, Αθήνα: Πλέθρον, 2019.

εικονικό» όπως σημειώνει ο Baudrillard³, «είναι αυτό που επέχει θέση πραγματικού, είναι η τελική του λύση στο μέτρο που, συγχρόνως, περατώνει τον κόσμο στην οριστική του πραγματικότητα και υπογράφει τη διάλυσή του». Τα ομοιώματα δημιουργούν ένα κλειστό και αυτο-αναφορικό σύστημα με τις μεταξύ τους ανταλλαγές, πολλαπλασιάζοντας μεν τη ροή πληροφοριών, αποδυναμώνοντας όμως ταυτόχρονα την παραγωγή του οποιουδήποτε νοήματος και διαμορφώνοντας ένα αδιαφοροποίητο και ομογενοποιημένο «όλο», όπου η κάθε διάκριση και η παραμικρή κρίση είναι αδύνατη. Ο κόσμος της προσομοίωσης σηματοδοτεί την απόλυτη ενσωμάτωση, εφόσον οποιαδήποτε δυναμική η οποία επιδιώκει να αμφισβητήσει και να ανατρέψει το σύστημα, αποτρέπεται εντός του κόσμου του υπερπραγματικού ή σύμφωνα με τον όρο του Baudrillard «υφίσταται ενδορρήξη». Αναφέρει χαρακτηριστικά πως «Το σύμπαν της προσομοίωσης είναι διαπραγματικό και υπερπεπερασμένο: καμία δοκιμασία πραγματικότητας δεν θα έρθει πια να του βάλει τέλος-εκτός από την πλήρη κατάρρευση και ολίσθηση του πεδίου, που παραμένει η πιο τρελή μας ελπίδα»⁴.

Τη βασική του θέση ο Γάλλος θεωρητικός θα τη δώσει μέσα από το σχολιασμό μιας αλληγορίας του Αργεντίνου λογοτέχνη Borges: οι γεωγράφοι της κινεζικής αυτοκρατορίας μπροστά στην απαίτηση να δημιουργήσουν έναν χάρτη όσο το δυνατό τελειότερο, που θα

³ Στο έργο του *Συνθήματα* που θα εκδοθεί στη Γαλλία στα 2000. Βλ. Baudrillard, Jean, *Συνθήματα*, μετάφραση: Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2002, σελ. 33.

απεικονίζει λεπτομερώς την επικράτεια της Κίνας, αρχίζουν να δημιουργούν μια απεικόνιση που εν τέλει θα καλύψει απ' άκρου εις άκρον την αυτοκρατορία, η οποία θα αποτελεί την τέλεια απομίμηση! Σταδιακά όμως, ο χάρτης αρχίζει να ξεφτίζει και να λιώνει ώστε να μένουν μόνο κάποια κομμάτια του ομοιώματος που αποτελεί την αφαίρεση της επικράτειας, ενώ το πραγματικό θα θριαμβεύσει. Στη σημερινή όμως εποχή, σύμφωνα με τον Γάλλο στοχαστή, συμβαίνει το αντίστροφο, το μοντέλο (ο χάρτης) είναι που προηγείται και δημιουργεί την επικράτεια (το είναι), το ομοίωμα (*simulacrum*) κατασκευάζει το πραγματικό και συνεχίζει λέγοντας:

«Αποκρύπτω [*dissimuler*] σημαίνει προσποιούμαι ότι δεν έχω αυτό που έχω. Προσομοιώνω [*simuler*] σημαίνει προσποιούμαι ότι έχω αυτό που δεν έχω. Το ένα παραπέμπει σε μια παρουσία, το άλλο σε μια απουσία. Όμως τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα, εφόσον η προσομοίωση δε συνιστά προσποίηση: “Αυτός που προσποιείται τον ασθενή μπορεί να κάτσει στο κρεβάτι και να πείσει για την ασθένειά του. Αυτός που προσομοιώνει μια ασθένεια προξενεί στον εαυτό του κάποια συμπτώματα” (λεξικό *Littre*). Η προσποίηση και η απόκρυψη αφήνουν την αρχή της πραγματικότητας ανέπαφη: η διαφορά είναι πάντα ξεκάθαρη, δεν καμουφλάρεται. Ενώ η

⁴ Baudrillard, Jean, *Ομοιώματα και προσομοίωση*, όπ.π., σελ. 23.

προσομοίωση αμφισβητεί τη διαφορά του “αληθούς” από το “ψευδές”, του “πραγματικού” από το “φανταστικό”»⁵.

Η επικαιρότητα του λόγου του Baudrillard γίνεται φανερή αν αναλογιστούμε τις σημερινές συνθήκες της ζωής μας, με την καθημερινότητά μας να είναι αναπόσπαστη από τα μέσα ενημέρωσης και τα κοινωνικά δίκτυα, με τα μοντέλα της τεχνητής νοημοσύνης να υπολογίζουν αλλά και να προβλέπουν τις συμπεριφορές και τις προτιμήσεις μας. Ο μεταμοντέρνος θεωρητικός διαπιστώνει πως οι άνθρωποι έχουμε πλέον ενσωματωθεί, είμαστε όμηροι της προσομοίωσης, εφόσον η τελευταία είναι η νέα και μόνη πραγματικότητα (υπερπραγματικότητα), εφόσον δεν υφίσταται κάτι πέραν αυτής, έξωθεν. Το πραγματικό είναι αυτό που αναπαράγεται κατά τρόπο ικανοποιητικό. Όμως «στο τέρμα αυτής της διαδικασίας αναπαραγωγιμότητας, το πραγματικό δεν είναι απλώς αυτό που μπορεί να αναπαραχθεί, αλλά αυτό που έχει πάντοτε ήδη αναπαραχθεί. Υπερπραγματικό »⁶. Ο A. Giddens προχωρά σε έναν σχολιασμό του ζητήματος, δηλ. ότι «δημιουργείται μια νέα πραγματικότητα- η υπερπραγματικότητα- η οποία συντίθεται από τη μείξη της συμπεριφοράς των ανθρώπων με τις εικόνες των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Ο κόσμος της υπερπραγματικότητας δημιουργείται από είδωλα/εικόνες που αποκτούν νόημα από άλλες

---

⁵ Ibid σελ. 30.

⁶ Ibid. σελ. 18.

εικόνες και ως εκ τούτου δεν βασίζονται σε μια εξωτερική πραγματικότητα»⁷.

Ο Baudrillard θα υποστηρίξει την επικράτηση του κόσμου των ομοιωμάτων χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα. Στο «Ομοιώματα και Προσομοίωση» θα κάνει λόγο μεταξύ άλλων για την Ιστορία που ενώ αποβάλλεται από την καθημερινότητά μας, βρίσκει καταφύγιο και αναβιώνει στον κινηματογράφο. Στο κινηματογραφικό όμως ομοίωμα της ιστορίας «όλα τα περιεχόμενα ανακαλούνται φύρδην μίγδην, όλη η προγενέστερη ιστορία ανασταίνεται χύδην», με τρόπο που να χάνεται η αξία του ιστορικού γεγονότος. «Καμία κεντρική ιδέα δεν οριοθετεί και δεν διαφοροποιεί τα πράγματα, μόνο η νοσταλγία συσσωρεύεται ακατάπαυστα: ο πόλεμος, ο φασισμός, τα μεγαλεία της Μπελ Επόκ ή οι επαναστατικοί αγώνες»⁸. Οι ιστορικές εποχές διαδέχονται η μια την άλλη, χωρίς ο θεατής να καταλήγει σε ένα συμπέρασμα πέρα από την πρόκληση συναισθημάτων. Εν συνεχεία θα γίνει αναφορά στο Ολοκαύτωμα και στον κίνδυνο της λήθης του, δηλ. στην απειλή το Συμβάν να μετατραπεί σε αντικείμενο τηλεοπτικό, δηλ. το ψυχρό σύστημα εξόντωσης να δώσει τη θέση του στο ψυχρό μέσο της τηλεόρασης. Περαιτέρω και με αφορμή την ταινία *Το σύνδρομο της Κίνας* που περιγράφει το επιτόπιο ρεπορτάζ ενός τηλεοπτικού καναλιού το οποίο συμπίπτει χρονικά με ένα πυρηνικό ατύχημα, ο

⁷ Giddens, Anthony, *Κοινωνιολογία*, μετάφραση: Δ. Γ. Τσαούσης, Αθήνα: Gutenberg, 2009, σελ. 473.

⁸ Baudrillard, Jean, *Ομοιώματα και προσομοίωση*, όπ.π, σελ..86.

Baudrillard αναρωτιέται: «Τι άλλο ονειρεύονται τα ΜΜΕ, αν όχι να πυροδοτήσουν το συμβάν με την παρουσία τους και μόνο;».⁹ Εν συνεχεία γίνεται αναφορά στο μοντερνιστικό κτήριο Beaubourg που βρίσκεται στην πόλη του Παρισιού και φιλοξενεί έργα σύγχρονης τέχνης. Το Beaubourg για αυτόν συνιστά μια υπεραγορά προς μαζική κατανάλωση, η οποία προσελκύει χιλιάδες τουρίστες που το θαυμάζουν. Στην πράξη όμως είναι ένα κουφάρι πολιτισμού, καθώς «η ιδεολογία της “πολιτισμικής παραγωγής”, όπως και της ορατότητας και του πολυλειτουργικού χώρου, είναι αντίθετες σε κάθε έννοια κουλτούρας: η κουλτούρα είναι ένας τόπος μυστικού, σαγήνης, μύησης, περιορισμένης και άκρως τελετουργικής συμβολικής ανταλλαγής»¹⁰. Εκτός αυτού, το 1991 και ενώ μαινόταν ο Πόλεμος του Κόλπου, ο Baudrillard θα ισχυριστεί (μέσα από την αρθρογραφία του στη γαλλική εφημερίδα Liberation) ότι ο πόλεμος αυτός δεν έλαβε χώρα, για τη θέση του αυτή δέχθηκε σφοδρή κριτική, καθώς θεωρήθηκε μεταμοντέρνα αμφισβήτηση του πραγματικού¹¹. Βέβαια, ο ίδιος μέσα από τις παρεμβάσεις του δεν θέλησε να κάνει κάτι άλλο παρά να τονίσει τον εικονικό χαρακτήρα που έλαβε ο πόλεμος: οι κάμερες των τηλεοπτικών δικτύων και οι ανταποκριτές τους (βλ. CNN) μετέδιδαν σε όλο τον κόσμο έναν πόλεμο-προσομοίωση σαν να ήταν ένα video game, δίνοντας συχνά εικόνα από τη θεαματική πορεία

των πυραύλων και παραγκωνίζοντας την ωμότητα και τη βία του πολέμου.

II. Η έκλειψη του υποκειμένου

Στο έργο του μεταμοντέρνου θεωρητικού, συναντάμε από τη μία τη προσομοίωση ως σύστημα αντικειμένων και από την άλλη το υποκείμενο, το οποίο αλλοτριώνεται και εν τέλει απορροφάται ολοκληρωτικά από τις προσομοιώσεις. Ο Γάλλος στοχαστής μας προσκαλεί στην απομάκρυνση από την φιλοσοφία του υποκειμένου και στην υιοθέτηση της οπτικής του αντικειμένου: «Το αντικείμενο ήταν για μένα», θα αναφέρει «το κατεξοχήν “σύνθημα”. Από την αρχή, έχω επιλέξει αυτήν τη γωνία, επειδή ήθελα να πάψω να είμαι αλληλέγγυος με την οπτική του υποκειμένου»¹². Επίσης, ως προς τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα που λαμβάνει το σύστημα των αντικειμένων, θα επισημάνει:

«Η υπάρχουσα κατάσταση του συστήματος δεν μπορεί πια να αναλυθεί με τις παλιές κατηγορίες». «Το σύστημα πορεύεται προς τον κορεσμό». «Ένα σύστημα που ξεπερνάει το ίδιο τις

⁹ Ibid σελ. 101

¹⁰ Ibid σελ. 113

¹¹ Baudrillard Jean, *The Gulf War did not Take Place*, Indianapolis: Indiana University Press, 1995.

¹² Baudrillard, Jean, *Συνθήματα*, όπ.π. σελ. 13.

προσδοκίες του, τους ίδιους του τους σκοπούς και κατευθύνεται προς μια εντελώς διαφορετική λογική, όπου παρατηρούμε την εξαφάνιση ορισμένων πραγμάτων, αφού όλα οργανώνονται μαζί: το νόημα, η αλήθεια, η γνώση. Αυτές οι κατηγορίες μόνο σε συνδυασμό γίνονται καταληπτές. Το σύνολο λοιπόν του συστήματος είναι ένα είδος φαντασίας. Κι αν του αφαιρέσουμε ένα από τα στοιχεία γκρεμίζεται όλο». «Η προοπτική μας δείχνει πως η πραγματικότητα εξαφανίζεται. Και δεν πρόκειται ακριβώς για το θάνατο της πραγματικότητας» «κτλ. αλλά για την εξαφάνιση» της. «Και αφού εξαφανίστηκ[ε] δεν βρήκαμε το πτώμα» της. «Και αυτό είναι σήμερα το πρόβλημα με το πραγματικό, γιατί δεν βρίσκουμε πια τα ίχνη του, αλλά δεν μπορούμε και να το ξεφορτωθούμε όπως ένα πτώμα»¹³.

Το ολοκληρωμένο σύστημα επομένως έχει συγχωνεύσει τα επιμέρους στοιχεία του και δεν βρίσκεται εκτός αυτού το παραμικρό στοιχείο. Η κοινωνι(ολογι)κή θεωρία με τις διαιρέσεις της, τις ομαδοποιήσεις και κατηγοριοποιήσεις της ανήκει στο παρελθόν της νεωτερικότητας, όπως και το υποκείμενο με τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, δηλ. αυτονομία, συνειδητότητα, αναστοχαστικότητα, διαφορετικότητα. Ο ομοιόμορφος κόσμος των επικοινωνιακών κυκλωμάτων που αναδύεται, καλύπτει όλο τον πλανήτη και κατασπαράσσει το άτομο

εντός αυτού. «Το υποκείμενο διαχέεται μέσα στα κυκλώματα της πληροφόρησης» «επομένως παύει να είναι ένα ον το οποίο ανήκει στον εαυτό του, ένα ον που σκέφτεται, που έχει θέληση και ορισμένες γνώσεις και φέρνει αντιρρήσεις». Ο Baudrillard εξετάζοντας τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της έκλειψης του υποκειμένου θα αναφερθεί σε τρία από αυτά: στη μόνωση, στη δράση εντός διαδικασιών και στη σαγήνη των σημείων.

Οι τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών δίνουν τη δυνατότητα της μόνωσης και μεταβάλλουν τη σχέση με το «έξω»: το υποκείμενο μπορεί να επιβιώσει στην ασφάλεια του χώρου του, ενώ διασυνδέεται ψηφιακά με τον πλανήτη. Το σύγχρονο πλατωνικό σπήλαιο προσφέρει θέαμα, ενώ πληροί τα κριτήρια της λειτουργικότητας και της αποτελεσματικότητας. Παράλληλα όμως σηματοδοτεί και την παράδοση του υποκειμένου στον ντετερμινισμό της τεχνολογίας προκαλώντας αβεβαιότητα για το αύριο. Η ελευθερία είναι πλέον φάντασμα, καθώς οι άπειρες προσφερόμενες επιλογές σημαίνουν στην πράξη ότι το άτομο δεν μπορεί να κάνει καμία επιλογή. Το αυτοαναφορικό και απομονωμένο υποκείμενο σταδιακά απολιθώνεται και μετατρέπεται σε αντικείμενο. Ο Baudrillard τονίζει ότι «Παντού φαίνεται πως το υποκείμενο έχει χάσει, ταυτόχρονα με το γυροσκόπιο και τα σημεία αναφοράς του, τον έλεγχο πάνω στα

---

¹³ Στα μονοπάτια της σκέψης, Συνέντευξη Jean Baudrillard σε Κωνσταντίνο Τσουκαλά, 1995, προσβάσιμο σε: <https://archive.ert.gr/6777/>

πράγματα, και πως αντιμετωπίζει μια αντιστροφή των δυνάμεών του, εκεί που κάποτε υπολόγιζε σε μια αδιάκοπη λειτουργία τους»¹⁴.

Από την άλλη, η δράση δεν εκφράζει τη βούληση του υποκειμένου, αλλά εντάσσεται εντός των ευρύτερων διαδικασιών του κόσμου της προσομοίωσης, αποτελώντας σύμφωνα με την ορολογία του Baudrillard «μια εκτέλεση». Ο εργαλειακός της χαρακτήρας που τη συναρτά με την εύρυθμη λειτουργία των προσομοιώσεων, οδηγεί το υποκείμενο σε ένα αίσθημα αυτο-υποτίμησης, καθώς συμπεραίνει πως ο όποιος προσωπικός του ρόλος, δεν μπορεί ποτέ να είναι σημαντικός. Καταλήγουμε «να νιώθουμε άχρηστοι σε σχέση με τη λειτουργία του ίδιου του κυκλώματος»¹⁵. Η σταδιακή όμως αποδοχή από το μετα-νεωτερικό υποκείμενο του αιτούμενου της λειτουργικότητας του συστήματος, θα το οδηγήσει, σύμφωνα με την εκτίμηση του στοχαστή, σε ένα ρεαλισμό που θα βρίσκεται πέρα από τις όποιες αρχικές αυτομομφές, τα αισθήματα απώλειας και τη μελαγχολία. Συνεπώς, ουσιαστικά υποστηρίζει ότι ο σύγχρονος άνθρωπος της μετα-νεωτερικότητας, αργά ή γρήγορα γίνεται ρεαλιστής, ξεπερνώντας τον άγονο συναισθηματισμό του.

Τέλος, από τον Γάλλο στοχαστή γίνεται λόγος και για τα υποκείμενα με ασταθείς ταυτότητες, τα οποία δομούνται και αναδομούνται μέσα

---

¹⁴ Baudrillard, Jean, *Η έκσταση της επικοινωνίας*, μετάφραση: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1991, σελ. 101.

¹⁵ Στα μονοπάτια της σκέψης (1995) όπ.π.

από τα αντικείμενα που καταναλώνουν, τα οποία έχουν υψηλή συμβολική αξία καθώς ασκούν σαγήνη στα άτομα προσδιορίζοντας τις όποιες τους ταυτίσεις. Η συμβολική ανταλλαγή των σημείων μέσα από το παιχνίδι των αισθήσεων (ανα)κατασκευάζει προσωπικότητες και (ανα)δημιουργεί τις ανθρώπινες σχέσεις. Ο Anthony Elliott θα παρατηρήσει σχετικά: «το αυτοσυγκρατούμενο, αυτοεξουσιοδοτούμενο υποκείμενο της νεωτερικής φιλοσοφικής σκέψης δεν παρέχει πλέον ένα επαρκές σημείο αναφοράς για την ερμηνεία του κόσμου». «Ο Baudrillard δηλώνει ρητά ότι η μεταμοντέρνα κοινωνία τοποθετεί το άτομο σε μια κατάσταση θραυσματοποιημένης πολλαπλότητας, υποδηλώνοντας ένα ψυχικό πλαίσιο ατέρμονης σαγήνης και υπνωτισμού»¹⁶.

III. Από την Κυριαρχία στην Ηγεμονία

Σε ένα από τα τελευταία του κείμενα (πρόκειται για το *Από την Κυριαρχία στην Ηγεμονία* που θα γραφτεί το 2005 και θα δημοσιευθεί μετά θάνατον στα αγγλικά το 2010 στον τόμο *The Agony of Power*¹⁷) ο Baudrillard θα διατυπώσει με σαφήνεια τη θέση του για το πολιτικό στη μετα-νεωτερικότητα. Ειδικότερα, θα αναφερθεί στη μεταβολή του κλασικού σχήματος της Κυριαρχίας στη νεωτερικότητα σε αυτό

¹⁶ Elliott, Anthony, *Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή*, μετάφραση: Βασίλης Ρωμανός, Αθήνα: Πεδίο, 2021, σελ. 360.

¹⁷ Baudrillard, Jean, *The Agony of Power*, εισαγωγή: Sylvère Lotringer, μετάφραση: Ames Hodges, Los Angeles: Semiotext(e), 2010, σελ. 33-56.

που ονομάζει Ηγεμονία και έχει επικρατήσει στην εποχή της προσομοίωσης.

Η νεωτερική κυριαρχία λειτουργεί μέσα από το δυαδικό σχήμα αφέντης-σκλάβος και συνυφαίνεται με την αγωνιστικότητα, τις κοινωνικό-πολιτικές συγκρούσεις και την ελπίδα της τελικής απελευθέρωσης. Οι ρόλοι εντός του νεωτερικού μοντέλου είναι μοιρασμένοι, ενώ η όποια προοπτική χειραφέτησης διαφαίνεται καθαρά: ο κυρίαρχος χρησιμοποιεί την επιβολή, ενώ πάντα υπάρχει ένα αντι- και ένα έξωθεν (αντίσταση προς την κυριαρχία). Εντός του μοντέλου της Κυριαρχίας προβάλλονται θετικές αξίες, κανονιστικά συστήματα, ηθικά πρότυπα και κρυμμένα νοήματα, εν ολίγοις ένας Ορθός Λόγος που σταδιακά αποκαλύπτεται. Από την άλλη, η κριτική θεωρία έχει κομβική σημασία, καθώς αποκαλύπτει τις κρίσεις και τις παθογένειες (τα δεινά του συστήματος της κυριαρχίας που υποδουλώνει τον άνθρωπο), ενώ συμμαχώντας με την κοινωνική πράξη αρνείται το υφιστάμενο, προσδοκώντας ένα διαφορετικό μέλλον. Η κριτική επικεντρώνεται σε τρία σημεία: στην οικονομία, στην πολιτική και στη μεταφυσική. Η κριτική στην οικονομία, αναδεικνύει τις αλλοτριωτικές παραγωγικές σχέσεις, τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης ή/και υπερπαραγωγής, τους ταξικούς ανταγωνισμούς και πιθανολογεί μια μερική ή ολική κατάρρευση. Στην πολιτική η κριτική αναφέρεται στο ζήτημα της δημοκρατικής

νομιμοποίησης, της λαϊκής κυριαρχίας, στην υπο-αντιπροσώπηση ή και προτείνει εναλλακτικά δημοκρατικά μοντέλα. Τρίτον, είναι το μεταφυσικό σύστημα της νεωτερικής σκέψης που αντιπαραθέτει το μερικό, το αυθαίρετο και το βίαιο στις οικουμενικές αξίες της ανθρωπότητας. Μέσα από την επίκληση των παραπάνω αξιών θα επιδιωχθεί η χειραφέτηση των πολλαπλών υποκειμένων της νεωτερικότητας, όπως των εργατών, των γυναικών, των μεταναστών.

Στο μετα-νεωτερικό όμως κόσμο των δικτυώσεων και της εικονικότητας βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαφορετική πραγματικότητα: οι δυαδικότητες έχουν λάβει τέλος και πλέον κάνουμε λόγο για την Ηγεμονία, όπου οι πάντες, θέλοντας ή μη, είμαστε τμήμα μιας παγκοσμιοποιημένης τάξης. Επικρατεί ένα εξελιγμένο διακυβερνητικό μοντέλο¹⁸, το οποίο κάνει χρήση των δικτύων και των σύνθετων υπολογισμών, απονευρώνει τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και προϋποθέτει τη συναίνεση. Η όποια ανατροπή είναι μετα- και ένδον: λειτουργεί με έμμεσους τρόπους (όχι μετωπικά και μέσω σύγκρουσης) και από τα μέσα, καθώς η Ηγεμονία έχει διεισδύσει πλέον σε κάθε πόρο της ανθρώπινης ζωής, ενώ ο μόνος τρόπος μεταβολής της (αλλαγής της λειτουργίας της) είναι η εσωτερική της υπονόμηση και η αντιστροφή. Η Ηγεμονία δεν έχει χρεία υψηλών ιδανικών, αυτό-παρωδείται και είναι κυνική: προβάλλει

---

¹⁸ Για μια κριτική προσέγγιση της διακυβέρνησης βλ. Brown, Wendy, *Η καταστροφή του Δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού, μετάφραση: Σώτη Τριανταφύλλου*, Αθήνα: Πατάκης, 2017, σελ. 182-227.

πολλαπλά και αλληλοσυγκρουόμενα νοήματα κανιβαλίζοντας παλαιότερους πολιτισμούς και θεωρητικά συστήματα¹⁹. Δεν παίρνει στα σοβαρά τον εαυτό της, μετέρχεται μεταμφιέσεων αλλοιώνοντας και διαστρέφοντας τις έννοιες. Ο Baudrillard τονίζει: «Η εξουσία είναι μονάχα παρωδία των νοημάτων της εξουσίας-όπως ο πόλεμος είναι μονάχα η παρωδία των νοημάτων του πολέμου, συμπεριλαμβανομένης της τεχνολογίας. Η μεταμφίεση του πολέμου, η μεταμφίεση της εξουσίας»²⁰. Καθώς η Ηγεμονία είναι κυνική, αποδέχεται και προβάλλει τα δεινά που επιφέρει. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα νομιμοποιεί και στερεί έτσι το αντικείμενο στην κριτική θεωρία. «Αντί της στηλίτευσης του κακού από τη θέση του καλού (την αιώνια ηθική θέση)», όπως θα παρατηρήσει ο στοχαστής, «εκφράζει το κακό από τη θέση του κακού»²¹. Και μάλιστα εφόσον το κακό αυτο-αποκαλύπτεται μας αφήνει να αντικρύσουμε όλη του την ωμότητα, όπως δεν μπορούσε να κάνει καμιά κριτική θεωρία που έως τώρα κατήγγειλε από μία θέση όμως εξωτερική. Η οποιαδήποτε προσπάθεια ανανέωσης της κριτικής θεωρίας είναι καταδικασμένη έχοντας καταρρεύσει η όποια πίστη στο υπερβατικό και στις θεωρητικές του θεμελιώσεις, ενώ την ίδια στιγμή η προσομοίωση νέχει απορροφήσει το αρνητικό και άρα και τις πραγματικές κρίσεις του συστήματος. Αυτό που έχει απομείνει από την κριτική θεωρία

---

¹⁹ Για τον κυνικό λόγο, βλ. Sloterdijk, Peter, *Critique of Cynical Reason*, μετάφραση: Michael Eldred, πρόλογος: Andreas Huyssen, Minneapolis: University of Minnesota press, 1988.

είναι στην καλύτερη περίπτωση μια μελαγχολία (απλά ένας νοσταλγικός συναισθηματισμός).

Τα ειδικότερα σημεία κριτικής που υπήρχαν στο προηγούμενο, νεωτερικό μοντέλο κυριαρχίας, στο σύγχρονο ηγεμονικό μοντέλο έχουν πλέον αποσοβηθεί. Ο Baudrillard επισημαίνει τρία σημεία: α) Ο καπιταλισμός έχει διαφοροποιηθεί, με την κερδοσκοπία και τις χρηματοπιστωτικές ροές να βρίσκονται πλέον στο επίκεντρο, καθώς ο Γάλλος θεωρητικός εκτιμά πως η ανταλλακτικότητα γενικεύεται σε ένα κλειστό και αυτο-αναπαραγόμενο σύστημα το οποίο δεν έχει καμία γείωση με το πραγματικό, από τη στιγμή που η ανταλλαγή έχει αποδεσμευθεί από την αξία και τις αγορές, ενώσω κινείται ανεξέλεγκτα καθώς δικτυώνεται ανά την υφήλιο. Στη συνέχεια, θα αναρωτηθεί: «Η αυξητική στρατηγική ωθεί το κεφάλαιο πέρα από τα ίδια του τα όρια σε ένα κυκλώνα ανταλλαγών όπου χάνει την ίδια του την ουσία;» ή προχωρώντας περισσότερο «μπορούμε να θεωρήσουμε πως δεν υπάρχει πια καθόλου κεφάλαιο μόνο πια κάτι ριζικά διαφορετικό;»²². β) Από την άλλη, ως προς το πολιτικό, παρατηρείται η υπερεπέκταση μιας εξουσίας η οποία δεν αντιπροσωπεύει, αλλά συνιστά μια προσομοίωση αντιπροσώπευσης, η οποία χλευάζει την πραγματικότητα, στήνει παραθεσμικά εξουσιαστικά δίκτυα χειραγώγησης, απορρυθμίζει τους νόμους, ενώ οι πολιτικοί που αναδεικνύονται βρίσκονται στον αντίποδα του συνθήματος του Μάη

²⁰ Baudrillard (2010) όπ.π. σελ. 35.

²¹ Ibid. σελ. 39.

²² Ibid. σελ. 43.

του '68 «η φαντασία στην εξουσία». γ) Τέλος, η επίκληση των μεταφυσικών οικουμενικών αξιών του ανθρωπισμού αποτελεί μια ταυτολογία που αφορά μόνο τον δυτικό άνθρωπο (και τελικά ούτε αυτόν στην ολότητά του), καθώς σε μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία ανταλλαγών, οι αξίες σχετικοποιούνται και μια σειρά από πολιτισμοί αλληλοσχετίζονται, με κρίσιμο παράγοντα τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές, ενώ στα εταιρικά περιβάλλοντα του δυτικού κόσμου, επικρατεί μια οικονομική ορθολογικότητα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις ανθρωπιστικές οικουμενικές αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού.

IV. Ψηφιοποίηση και μετα-πολιτική

Ο κόσμος της προσομοίωσης βρίσκεται για τον Baudrillard μετά το πολιτικό, καθώς τα άτομα εμφανίζονται ναρκωμένα από το θέαμα, όμηροι της επικράτειας του εικονικού που κατασκευάζεται από τα μέσα πληροφόρησης και τα κοινωνικά δίκτυα. Εν συνεχεία, επιλέγεται να δοθούν δύο σχετικά παραδείγματα με επίκεντρο τις ΗΠΑ, τα οποία αφορούν ειδικότερα την αισθητικοποίηση του πολιτικού και τον κομβικό ρόλο των κοινωνικών δικτύων. Με τον όρο «αισθητικοποίηση του πολιτικού» εννοούμε την επικράτηση του

---

²³Ο J. Baudrillard θα αναφέρει ότι αποτελεί μια κοινωνία «η οποία με μια απλοϊκότητα που μπορούμε να θεωρήσουμε ανυπόφορη, θεσμοθετείται με βάση την ιδέα ότι είναι η πραγματοποίηση του ό,τι οι άλλοι έχουν ονειρευτεί-

θεαματικού, το μετασχηματισμό του πολιτικού μηνύματος σε εικόνες. Το κοινό δίνει έμφαση στη μορφή και αγνοεί το περιεχόμενο, ενώ το μέσο διαδραματίζει πιο σημαντικό ρόλο από το μήνυμα αυτό καθ' αυτό. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και κυρίως η τηλεόραση με περίτεχνο τρόπο συντελούν σε αυτήν τη μετα-πολιτική μετατόπιση. Από την άλλη, τα κοινωνικά δίκτυα εξαπλώνονται παγκοσμίως, δικτυώνοντας και μετασχηματίζοντας την κοινωνία, καθώς διαχειρίζονται τα πολύτιμα σημεία-πληροφορίες της εποχής μας (ελέγχουν, προωθούν, αποκρύπτουν ή και λογοκρίνουν τις πληροφορίες). Οι ΗΠΑ επιλέγονται για τα παραδείγματα, καθώς αποτελούν σύμφωνα με τον Baudrillard, τη χώρα πρότυπο της προσομοίωσης, το μοντέλο της εικονοποίησης της πραγματικότητας²³. Η Αμερική είναι παντού, σε όλα τα μήκη και πλάτη του κόσμου, μέσω της προβολής της από τα ΜΜΕ, των ταινιών και του κόσμου του θεάματος γενικότερα.

Ένα πρώτο χαρακτηριστικό παράδειγμα επικράτησης του θεαματικού στοιχείου στην πολιτική, είναι η πρόσφατη διαχείριση της κρίσης του κορωνοϊού στις ΗΠΑ κατά την προεδρία του D. Trump. Ο τελευταίος αποφάσισε να δίνει ομιλίες και συνεντεύξεις καθημερινά στην τηλεόραση και να «ενημερώνει» ο ίδιος τους πολίτες, δίχως όμως να έχει κάτι συγκεκριμένο να διατυπώσει επί του ζητήματος, αφού δεν είναι ειδικός, με αποτέλεσμα να υποπίπτει σε εσφαλμένα

δικαιосύνη, αφθονία, δίκαιο, πλούτο, ελευθερία: το ξέρει, το πιστεύει και τελικά το πιστεύουν και οι άλλοι». Βλ. Baudrillard, Jean, Αμερική, μετάφραση: Νικόλας Χριστάκης, Αθήνα: Futura, 2004, σελ. 87.

επιστημονικά σχόλια, καθώς και να παραπλανά τους πολίτες ως προς τα χαρακτηριστικά του ιού της πανδημίας. Αλλά και ως προς την προηγούμενη προεκλογική περίοδο για την διεκδίκηση της προεδρίας των ΗΠΑ του 2016, αξίζει να παρατηρηθεί ότι ο Trump μετέφερε το πεδίο αντιπαράθεσης από την ιδεολογία, στην εικόνα και στη δημιουργία ενός τηλεοπτικού θεάματος θέτοντας εκείνον στο επίκεντρο. Ο απελθών πρόεδρος εκτίμησε ορθά πως η συνεχής προβολή του θα έχει μεγάλη απήχηση στον πολίτη. Η εικόνα εξάλλου, σύμφωνα και με το σκεπτικό του Baudrillard, εντυπώνεται στο μυαλό του θεατή δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα. Από την άλλη, η αντίπαλός του Η. Clinton, όπως διαπιστώνει και η πολιτική φιλόσοφος Nancy Fraser²⁴, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική καταδίκη του Trump, οπότε και η δική της καμπάνια επικεντρώθηκε στην εικόνα του, με αρνητικό τρόπο και υποδεικνύοντας το ότι είναι «ανίδεος και προκατειλημμένος». Έτσι όμως ο προεκλογικός της αγώνας έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στο να πλήξει την εικόνα του αντιπάλου της, παρά να εστιάσει στα σύγχρονα προβλήματα και την αντιμετώπισή τους προτάσσοντας ένα λόγο πολιτικό.

Ως προς το παράδειγμα των κοινωνικών δικτύων, για τη δύναμη των οποίων γίνονται μέχρι σήμερα έντονες συζητήσεις, σημειώνεται πως για κάποιους αποτελούν την ελπίδα μιας πιο συμμετοχικής κουλτούρας ως πιθανό όργανο εκδημοκρατισμού (βλ. τις περιπτώσεις

της αραβικής άνοιξης και του Occupy), ενώ άλλοι, πιο σκεπτικοί, τα επικρίνουν ως ιδιωτικά, υπερεθνικά μονοπώλια που ελέγχουν τον παγκόσμιο δημόσιο διάλογο και καθορίζουν τους όρους του. Σημειώνεται πως ο τέως πρόεδρος των ΗΠΑ μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (κυρίως το Twitter) άρθρωνε ένα δημαγωγικό λόγο και εξαπέλυε συχνά επιθέσεις στους πολιτικούς του αντιπάλους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του άδικου χαμού του George Floyd, ο οποίος έπεσε θύμα της αυθαίρετης αστυνομικής βίας που υφίστανται συχνά οι αφροαμερικανοί, με συνέπεια αγανακτισμένοι πολίτες από τα περιστατικά βίας, εξαντλημένοι οικονομικά και ψυχολογικά από την πανδημία του covid-19, να ξεχυθούν στους δρόμους για να διαμαρτυρηθούν (κίνημα Black Lives Matter). Όταν κατά τις πορείες αυτές, ξέσπασαν ταραχές στη Μινεάπολη, ο Trump προχώρησε στην ακόλουθη ανάρτηση στα κοινωνικά δίκτυα: «Οι λεηλασίες θα αντιμετωπιστούν με σφαίρες». Το Twitter (ενεργώντας βάσει του δημοσίου συμφέροντος) μέσω των διαχειριστών του, απέκρυψε αυτήν του την δήλωση, επειδή έκρινε ότι η αναφορά του αποθέωνε τη βία, κίνηση που σχολιάστηκε από αυτόν και το επιτελείο του, ως προπαγάνδα και στοχοποίηση των Ρεπουμπλικανών από τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Στο Facebook από την άλλη, δεν διεγράφησαν οι εν λόγω αναρτήσεις, αλλά καταδικάστηκε το περιεχόμενο τους με δήλωση από τον

---

²⁴ Rethinking Greece, Nancy Fraser on the Left project and the crisis of neoliberal hegemony, 11-12-2016, προσβάσιμο σε: <https://www.greeknewsagenda.gr/interviews/rethinking-greece/6234-rethinking-greece-nancy-fraser>

ιδιοκτήτη του εν λόγω μέσου. Στη συνέχεια ο D. Trump υπέγραψε διάταγμα με το οποίο σκόπευε να αποδυναμώσει τον ισχύοντα νόμο, ο οποίος προστατεύει τις εταιρίες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, παρέχοντάς τους το δικαίωμα ελέγχου του περιεχομένου των αναρτήσεων των χρηστών. Η συζήτηση πάντως που αφορά το ρόλο των κοινωνικών δικτύων και την ελευθερία της έκφρασης οδηγεί σε μια σειρά από διερωτήσεις: α) Στο όνομα της ελευθερίας της έκφρασης και προκειμένου το κοινό να μπορεί να ενημερώνεται και να μην παραπλανάται, πρέπει να γίνονται τέτοιες παρεμβάσεις ελέγχου του περιεχομένου των αναρτήσεων από τις εταιρίες των κοινωνικών δικτύων; β) Σε ποιο βαθμό τα κοινωνικά δίκτυα βοήθησαν τον τέως Πρόεδρο να ασκήσει μια δημαγωγική πολιτική και να υποκινήσει τη βία εις βάρος των διαδηλωτών; Τα κοινωνικά δίκτυα τελικά ασκούν πολιτική;

V. Ποια η προοπτική;

Το έργο του J. Baudrillard διακρίνεται από τη δύναμη της περιγραφής του μετα-νεωτερικού κόσμου που βιώνουμε σήμερα, δηλ. της επικράτησης του θεαματικού και του ψηφιακού μετασχηματισμού, των κοινωνικών δικτύων και των πληροφοριακών μέσων. Από την

---

²⁵ Στα μονοπάτια της σκέψης (1995) όπ.π.

άλλη, ο διάχυτος τεχνολογικός του ντετερμινισμός φαίνεται να μην αφήνει κανένα περιθώριο για μια μετασχηματιστική δράση από τα ίδια τα υποκείμενα. Αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά, πως οι μελλοντικές γενιές εξοικειωμένες με τον κόσμο της υπερπραγματικότητας θα εγκαταλείψουν κάθε ελπίδα για το μέλλον, ενώ ταυτόχρονα θα τους είναι άγνωστες η νοσταλγία και η μελαγχολία για ένα διαφορετικό παρελθόν²⁵. Δεν θα βιώνουν επομένως την απώλεια και θα γνωρίζουν πως πλέον δεν υπάρχει καμία έξοδος από τη γιγαντιαία προσομοίωση που τους έχει ενσωματώσει. Συνεπώς, το ερώτημα που προκύπτει είναι αν όντως στο έργο του μεταμοντέρνου στοχαστή αναδύεται κάποια προοπτική διεξόδου. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί πως στην πορεία της σκέψης του ο Baudrillard επιχείρησε να αντλήσει έμπνευση για κάποιες πιθανές προοπτικές τόσο από τις κοινωνίες της προνεωτερικότητας όσο και από έναν κόσμο που θα αντλήσει μαγικές δυνάμεις μέσω ενός παιχνιδιού της «γοητείας» ή της «σαγήνης»²⁶. Στο κείμενο του με θέμα την Ηγεμονία θα κάνει λόγο αρχικά για τη ρωγμή και την αναταραχή που ενδεχομένως να προκληθεί στον κόσμο των ομοιωμάτων, όταν έρθουν σε επαφή τα δυο άκρα, δηλ. μέσα από τη συνάντηση ενός κόσμου «υπερρεαλιστικού» (όσων διαβιούν πολυτελώς) με έναν κόσμο «υπορρεαλιστικό» (όσων ζουν σε συνθήκες ακραίας στέρησης) με ανυπολόγιστες μάλιστα προεκτάσεις

²⁶ Βλ. μεταξύ άλλων τη χαρακτηριστική του αναφορά για τη γοητεία: «Για μένα, το σύμπαν της γοητείας ήταν αυτό που εγγράφεται ριζικά εναντίον του σύμπαντος της παραγωγής», σε: Baudrillard (2002) όπ.π. σελ. 21.

μάλιστα για την ευστάθεια του ίδιου του συστήματος. Παράλληλα, σχολιάζει με εγκωμιαστικό τρόπο, την «αυτόματη αναζωπύρωση της αρνητικότητας μπροστά στην υπερβολική θετικότητα» της Ηγεμονίας ²⁷ με σκοπό να καταδείξει την ύπαρξη των αντανακλαστικών (χωρίς σκέψη) αντιδράσεων, μπροστά στις υποδείξεις του κόσμου της υπερ-πραγματικότητας, αφήνοντας τελικά ανοιχτό το ενδεχόμενο να μην έχουμε ολοκληρωτικά αλλοτριωθεί από τον κόσμο αυτό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Baudrillard, Jean, *Η έκσταση της επικοινωνίας*, μετάφραση: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1991.

-----, *The Gulf War did not Take Place*, Indianapolis: Indiana University Press, 1995.

-----, *Συνθήματα*, μετάφραση: Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2002

-----, *Αμερική*, μετάφραση: Νικόλας Χριστάκης, Αθήνα: Futura, 2004

-----, *The Agony of Power*, εισαγωγή: Sylvère Lotringer, μετάφραση: Ames Hodges, Los Angeles: Semiotext(e), 2010

-----, *Ομοιώματα και προσομοίωση*, μετάφραση: Στέφανος Ρέγκας, Αθήνα: Πλέθρον, 2019.

Brown, Wendy, *Η καταστροφή του Δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, μετάφραση: Σώτη Τριανταφύλλου, Αθήνα: Πατάκης, 2017.

Elliott, Anthony, *Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή*, μετάφραση: Βασίλης Ρωμανός, Αθήνα: Πεδίο, 2021.

---

²⁷ Baudrillard, Jean (2010) όπ.π. σελ. 55.

Giddens, Anthony, *Κοινωνιολογία*, μετάφραση: Δ. Γ. Τσαούσης, Αθήνα: Gutenberg, 2009.

Rethinking Greece, *Nancy Fraser on the Left project and the crisis of neoliberal hegemony*, 11-12-2016, προσβάσιμο σε: https://www.greeknewsagenda.gr/_interviews/rethinking-greece/6234-rethinking-greece-nancy-fraser

Sloterdijk, Peter, *Critique of Cynical Reason*, μετάφραση: Michael Eldred, πρόλογος: Andreas Huyssen, Minneapolis: University of Minnesota press, 1988

Στα μονοπάτια της σκέψης, Συνέντευξη *Jean Baudrillard* σε Κωνσταντίνο Τσουκαλά, 1995, προσβάσιμο σε: <https://archive.ert.gr/6777/>